

Олена Іванова

СТАТУС ЛІТЕРАТУРНОГО ТВОРУ В НОВІТНІХ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ОБСТАВИНАХ, АБО ЯК АНАЛІЗУВАТИ НАШ ДОСВІД ЛІТЕРАТУРИ

Розмови про тотальну кризу друкованої культури останнім часом стали загальним фоном міркувань про сьогоднішнє та майбуттє літератури як виду мистецтва. Інформаційна культура змінює позиції літератури як виду творчої діяльності людини в новітніх умовах за багатьма ознаками: з точки зору і виробництва, і розповсюдження, і споживання літературної продукції. Сучасні технології тиражування книги впливають на технології письма і читання, оскільки формують нові типи взаємодії з інформацією взагалі і з текстом зокрема. Світ літератури, що раніше мав статус «художнього світу», тепер не стільки співвідноситься з об'єктивною дійсністю, скільки з глобальним віртуальним цифровим гіпертекстовим простором, де цінність окремого повідомлення губиться у загальному потоці. «Рокова оригінальність» (Б. Пастернак) твору чи автора стає вимірюваною категорією, що піддається обчисленню, здобуває зовнішні характеристики. Медіатизація культури призводить до залежності і виробництва і споживання мистецтва літератури від позицій масмедіа, які чинять вплив і на автора, і на читача, а маркетинговий підхід до творчості перетворює мистецькі пошуки на бізнес-інтереси та псує смак аудиторії. Розвиток візуальних мистецтв через стрімку експансію цифрових і електронних технологій змінює співвідношення сил в царині мистецтв, витісняючи літературу вбік периферії.

Дана стаття піднімає проблему необхідності і перспективи дослідження середовища, в якому здійснюється розгортання такого феномену як література.

Діагностика і подальший аналіз стану мистецтва літератури в сучасних соціокультурних обставинах, що його пропонує гуманітаристика, свідчить

про подальшу концептуалізацію наукового апарату, зокрема через контамінацію декількох методологій в межах одного дослідження. Розуміючи обмеженість усіх вже здійснених і нині здійснюваних спроб схематизації підходів до вивчення літератури як виду мистецтва, що ними послуговується наука, все ж дозволимо собі думку, що у к. ХХ – на поч. ХХІ століття при всій варіативності і плюралізмі наукових пошуків реалізуються два принципово різних погляди на літературу, зокрема її рух, плинність.

Перший репрезентується тією строкатою науковою спільнотою, яка певна у стабільному саморозкритті твору протягом історії його існування в культурі, розгортанні внутрішнього творчого потенціалу твору, влади над яким не має ні час, ні автор, ні аудиторія (це зокрема позиція структуралізму, наратології). Другий підхід об'єднує дослідників на основі уявлень про залежність твору від рецептивних актів, завдяки чому витвір красного письменства цілком визначається часом і аудиторією (такими є, зокрема, позиції рецептивної естетики, постструктуралізму). При спільному комунікативному підході до твору акцент у першому випадку робиться на авторській свідомості і структурі твору як джерела його самодостатності і стабільності, в другому – на читацькій свідомості і її рецептивному досвіді, що і вміщує літературу як враження і реакції. Врахування фактору багатокомпонентності комунікації (через що твір визнається результатом динамічного поєднання декількох принципів взаємодії комунікаторів або утворенням, що включає широкий зовнішній контекст у структуру внутрішніх зв'язків), яка надає процесу творення і сприймання відкритого і непередбачуваного характеру, не змінює загальної картини пошуків науки, що здійснюються у двох зазначених напрямках.

Проблема, яка постає в такому ракурсі бачення позицій науки щодо літератури як предмету дослідження, зводиться до визначення стабільних і нестабільних факторів її природи. Стабільність-нестабільність такого феномену як література – важлива антиномічна ознака його як об'єкту дослідження. Стабільність вберігає її від розчинення, нестабільність надає динамічності існування: література постає як зміна її станів.

Аби бачити літературу як стабільно-нестабільне утворення, можна перейти від вимірювання і вивчення індивідуальних її характеристик до дослідження розгортання літератури, – її руху, поведінки в соціокультурних

обставинах. За таких умов література постає як факт її взаємодії з конкретною історико-культурною ситуацією. Тоді динаміка літератури (її стабільність-нестабільність) розуміється як зумовлена не властивостями самого аналізованого явища і не властивостями ситуації, в яку воно занурено, а їх прямою взаємодією, – як процес і результат взаємовпливу. Б. Гаспаров, автор концепції мотивного аналізу літературного твору, засвідчує ефект смислового резонансу, що має місце у функціонуванні твору: «Постійна зміна взаємодії тексту з середовищем робить кожен текст у кожний момент його існування в суспільстві унікальним і неповторним феноменом... усвідомлення тексту також неможливе без занурення його в плінне смислове середовище, коли сам текст стає часткою і рухомою силою цього середовища, часткою такою ж мінливою, як і саме середовище» [2, 276]. Якості, що виявляються в активності такого феномена як література через її взаємодію з культурною ситуацією, є якостями соціальними. Але вони є специфічними індивідуальними рисами саме літератури. Соціальне середовище не трансформувало вже самостійно сформовані властивості літератури, а постійно визначає різноманіття їхніх реалізацій.

Колись великий російський мислитель о. П. Флоренський наголошував, що мистецтво потребує умов для життя і функціонування, інакше воно вмирає чи впадає в анабіоз. Тож умови функціонування і рецепції мистецтва літератури – це репрезентація його власної суті, природи, що реалізується в житті і розв'язкові у відповідних культурних обставинах та виражається у призначенні його для цього конкретного часу.

Розвиток літератури і життя літературного твору у культурі – результат обопільної роботи, хоч і розведеної у часі і умовах як «переваний дискурс», за П. Рікером, – з боку соціуму (як умови, механізми та запити читання, – споживання) і з боку літератури (як умови, механізми та можливості письма, – виробництва). Нема царського шляху в літературі: те, що вчора було її маргінесом, завтра стає генеральною лінією розвитку. Хто здійснює цей вибір і задає цей рух? Література розвивається завжди як стабільна можливість багатьох нестабільних доріг. Потенційно вона завжди багатша як сума можливостей, ніж потім стає реалізована як пройдена дорога. Серед поля можливостей обирається те, що стає вибором усіх, бо кожен порух – внесок у цей вибір і зрештою шлях літератури.

Дана стаття ставить проблему дослідження статусу літератури у соціокультурних обставинах, оскільки на нашу думку, плін літератури, її рух, репрезентується в тому, чим вона є для даної культурної епохи, які цінності і функції з нею пов'язуються, що забезпечує їй певні позиції. Це питання потребує спеціального вивчення, тому далі пропонуються зауваги щодо його здійснення.

Статус літератури як виду мистецтва – це визначення її положення, ідентифікація позиції у культурі, що прагне закріплення і легітимізації. Плін рух літератури – це зокрема і зміна її статусу за одним чи декількома параметрами, пов'язаними перш за все з визначенням цінностей і функцій літератури, міри її автономності (незалежності від інших соціальних сфер) і владних повноважень (міра впливу на соціум).

Цінність – це відповідь на питання: чого вартує об'єкт? Художні цінності належать до сфери естетичних як продукти художньої творчості та задовольняють духовні потреби.

На думку М. М. Бахтіна, художній твір оповитий «інтонаційно-ціннісним контекстом», в якому він сприймається і розуміється. Коли мова йде про цінності літератури, слід розрізняти декілька значень цієї категорії.

Як вже було сказано вище, наука про літературу йде двома шляхами її дослідження: від автора і твору та від рецепції і читача. Подібна диференціація має місце і коли мова заходить про цінність літератури.

Визнаючи автора і структуру твору зоною його стабільності, наука говорить про цінність літературного твору як специфічного продукту, витвору певного виду мистецтва та цінність конкретного одиничного літературного продукту. Перший аспект свідчить про літературу як феномен творчої діяльності для певної епохи, другий – вибудовує картину (чи ієрархію, список) цінних літературних товарів для цієї ж епохи. Якщо про другий аспект цінностей може детально розповісти рецепція літературної продукції в її масиві (наприклад, через опитування чи дослідження оприлюднених рецепцій, – рецензій, оглядів і т. д.), то перше краще (повніше і глибше) демонструється позицією науки, зокрема літературознавства.

Цінності твору слід відрізняти від ціннісних орієнтирів в самому творі (чи періоді літератури). Ціннісні орієнтири будь-якого спрямування (аксіологія як така) відбиваються в літературі, адже вона є сферою ідеології, за М. М. Бахтініним, тобто вміщує досвід усвідомлення вартого і невартого у світі як такому.

Цінність також не слід плутати, на нашу думку, з якістю літературної продукції, оскільки якість свідчить про майстерність автора, його володіння технікою творчої роботи. Хоч оцінка майстерності також демонструє набуття літературною продукцією певної вартості, цінності.

Інший важливий аспект дослідження цінності літератури і творів як її здобутків, що демонструє другий з зазначених нами підходів до дослідження літератури, з боку читача, – це якість сприймання. Її визначають: властивості особистості, смак, навика сприймання і установки (М. Каган), ціннісні орієнтації, естетичний досвід, горизонт очікування (Г. Яусс, В. Ізер), ін. Якість рецепції твору залежить від рівня підготовки реципієнта, розвиненості естетичних реакцій, без чого глибокого враження не буде навіть від серйозних творів. Значною мірою якість сприймання залежить від рівня майстерності (чи професіоналізму) здійснення читачької роботи. Визначенням якості засвоєння творів займається соціологія мистецтва.

Будь-яке сприйняття опосередковується культурною традицією і постає як оцінка, що є «актом усвідомлення цінності» [4, 156]. Художня оцінка завжди суб'єктивна. За нею стоять інтереси і художні потреби конкретного культурно-історичного суб'єкта, що здійснює оцінку. Її формують ціннісні вимоги, що вибудовує історично рухому і складну ієрархічну систему. Крім того, оцінка завжди містить емоційно-чуттєвий відтінок, адже відображає пережите почуття, яке потім перекладається на інтелектуальний рівень. Суджень і оцінок щодо літератури завжди багато через специфіку художньої цінності як такої, що визнається невичерпною. Натомість художня цінність – це така ознака, яка приписується твориві (чи літературі загалом) як її власна властивість, що стає усвідомлюваною в акті оцінювання. Між тим ця властивість є результатом взаємовпливу літератури і конкретних соціокультурних обставин.

Фундаментальне місце в теорії художньої цінності і оцінки займає поняття ціннісного критерію. Варіант оцінювання буде свідчити про критерій оцінки твору конкретним реципієнтом чи часом. «Добре / погано» – найбільш загальний, але найменш продуктивний варіант оцінки творів мистецтва. З одного боку, таке оцінювання враховує викликані твором почуття, але не диференціює їх за змістом (захоплення, потрясіння, радість, спокій, ін.), як і оцінку якості твору (майстерність, професіоналізм, володіння технічною палітрою мистецтва, новаторство, академізм, традиційність, епігонство, еklekтизм, ін.), тож містить невизначені критерії оцінки.

Кожна епоха має свої способи оцінювання мистецтва. «В характері ціннісних критеріїв відображується тип культури певної епохи, а кожний етап розвитку людства, кожне покоління вирішує цю проблему для себе самостійно. Художні ціннісні критерії історично обумовлені, мінливі і відносні в своїй історичності» [4, 161]. Критерії оцінювання складають певний еталон, ідеальну модель мистецького витвору, характерну для даних історико-культурних умов. Тут можуть враховуватися найрізноманітніші аспекти: форма (прийоми, мова, технології, ін.), зміст (тема, ідея, задум, концепція, асоціації, життєві зв'язки, ін.), комунікація (ступінь впливу, магнетизм, таємниця мистецтва, апеляція до емоцій, підсвідомого, інтуїції читача, ін.). Тож такі форми оцінювання як «живе», «органічне», «недоступне», «прекрасне», «зі смаком», «дешево», «вишукане», ін. в основі можуть мати зовсім різні критерії.

Критерії оцінювання твору і літератури загалом різняться перш за все за акцентацією уваги на роботі автора і структурі твору чи рецепції і роботи читача. Для Канта і Гете джерелом цінності твору є духовна енергія автора, печатка високої якості, яка реалізована у формі твору, саме тому творчий акт надає цінності твору, яка в свою чергу є постійною величиною. Твір викликає насолоду, будучи унікальним шедевром мистецтва. Ідеальний реципієнт – той, що може адекватно прочитати авторський задум. Для представників рецептивної естетики сутність художньої цінності не пов'язана жорстко з художньою структурою твору, оскільки ця сутність є соціальною, культурною характеристикою твору.

В акті оцінювання (надання вартості твору), виходячи з об'єктивності факту його здійснення, знаходить вираження форма існування літератури в даних соціокультурних обставинах, її нинішній соціокультурний статус. «Розуміння мистецтва є питанням не професії, а культури, яка творить єдину платформу для смислової синхронізації культури актів творчості та засвоєння її продуктів», – цитує Лисий В. П. Іванова та додає: «самопродукуюче «споживання» аудиторії мистецтва в свою чергу гарантує творчим актам митця власне культурний статус, і в цьому – ще один вияв їх гомогенності» [5, 165]. Щоб вступити у діалог з часом, твір повинен мати певні вартості, однак твір інтерпретується культурою, тому його цінність – якість, що не належить йому раз і назавжди, а постає щоразу як результат взаємовпливу літератури і соціокультурної ситуації.

Твір зберігає цінність, бо не лише має щось в собі, а й стає приводом для самовираження нового культурного покоління. Цінність, що приписується твору, відображає зміст і діапазон запитів аудиторії, сенс її спілкування з мистецтвом літератури, а також його власну природу, що залишається затребуваною, важливою, а тому цінною знову. В діалозі з літературою «не тільки змінюється й збагачується зміст класичного твору, але й люди, що сприймають мистецтво, отримують те, що було відсутнім в їх свідомості» [3, 124]. Для осмислення стосунків з мистецтвом наука також висуває поняття «стану художньої цінності» та визначає дві його форми, – потенційну та актуальну. «Потенційна художня цінність має своїм джерелом цінні якості, достоїнства, що втілились в ній творчою діяльністю митця. Актуальна, хоч і обумовлена потенційною, залежить від конкретних запитів даних членів соціуму, від своєї значимості для них. Актуальним є все, що відоме, бажане, затребуване, можливо, вивчається і в тому чи іншому вигляді існує в уявленнях людей» [4, 155]. Потенційні цінності вже втрачені культурою або ще нею не набуті як джерело для задоволення естетичних потреб, не існують з точки зору сучасності, але можуть бути актуалізованими.

Безпосереднім предметом оцінного ставлення, метою якого є спроба визначити значимість, цінність даного мистецького явища, твір постає у полі зору критики. Крім того, критика (чи ширше – мистецька журналістика) – це також спосіб впорядкувати процес функціонування і рецепції мистецтва. Критична діяльність встановлює цінність кожного конкретного художнього твору, базуючись на реальній силі його впливу, – тобто рухаючись від особистого переживання до виявлення соціокультурної цінності і значимості твору. Критична діяльність свідомо, вона підводить аргументовану базу лід свої роздуми і висновки, однак також суб'єктивна. Критика (і мистецька журналістика) – це також легітимація і унормування цінностей і функцій літератури в даних соціокультурних обставинах, – переведення їх з площини індивідуального виміру в сферу суспільної свідомості, оскільки вона є соціальним інститутом. В ній можна бачити експлікацію рецептивного досвіду і розуміти її як спосіб формування та експлуатацію рецептивних запитів і очікувань щодо літератури, а можна, що, можливо, ще більш важливо – об'єктивізацію вартості твору в даній соціокультурній ситуації як характеристику самої літератури, що здобула її через взаємодію і взаємовплив з даним історико-культурним контекстом.

Питання функцій літератури (яку роль грає? що може? що несе?) – це один аспект осмислення її існування в культурі. Функції літератури свідчать про її стратегічні можливості, зокрема комунікативні і формально-сміслові. Твір – це демонстрація технологічних можливостей літератури «тут і зараз» щодо виробництва і споживання, тобто письма і читання. В конкретних історико-культурних обставинах перелік виробного літературою має уявлення про реалізацію її можливостей, – тож це і втілення потенцій літератури (її можливостей), і список зробленого (форм її реалізації).

Функції літератури – це також те, що вона дає письменникові: сублімація, розігрування ролей, духовне збагачення, моральний труд, самодисципліна, ін. Функції літератури – це ще й те, що вона дає читачеві: потрясіння, естетичне відкриття, формування картини світу, розвага, самопізнання, ін.

Як сфера реалізації можливостей літератури постає також як форма соціальної влади. Функції літератури здійснюються на фоні інших функцій: ідеологічних (релігійний, ідеологічний вплив), економічних (прибуток), естетичних (насолада), рекреативних (розвага), ін., характеризуються ступенем автономності і здатністю впливати на інші сфери життя соціуму.

Функціоналістський підхід до літератури як об'єкту дослідження, згідно якого визнається примат функції над структурою (теорія систем Н. Лумана), – це усвідомлення того факту, що функції обумовлені не іманентністю літературних структур як факторів стабільності твору і літератури взагалі, а реальністю оточуючого світу, на яку реагують твори як структурні утворення. Такий напрямок осмислення літератури намічається в роботах Р. Барта, де йдеться про історію літератури як соціологічну дисципліну, що досліджує функції виробництва, споживання, комунікації, в роботах Т. Адорно, який вводить поняття естетичного досвіду і естетичної ідентифікації, в роботі М. М. Бахтіна-П. М. Медведєва, присвяченій формальному методу, де йдеться про такий науковий напрямок як соціологія літературного розвитку – «це така царина соціології літератури, що претендує формулювати закони її розвитку, вже передбачає як соціологічну поетику, так і історію літератури, а, крім того, всю специфікаторську роботу науки про ідеології» [1, 146], інших дослідників, а також кореспондується з думкою автора статті про взаємовплив літератури і соціокультурної ситуації, що й визначає принципову стабільність-нестабільність літератури як феномену.

Репертуар функціональних можливостей літератури – це шкала певності/непевності складових структур твору, що обумовлюють ступінь впізнавання і оцінювання твору – від нерозуміння і ігнорування до порозуміння і визнання вартості. Цінності і функції літератури в даних соціокультурних обставинах – це межі, в яких здійснюється розгортання літератури і нашого її досвіду.

Добре, коли навколо літератури киплять пристрасті. Це свідчить про її актуальність, а також про те, що критерії сприймання і оцінювання не збігаються з самою мистецькою практикою. Іноді – це привід для гордошів, адже може віщувати новизну мистецтву, розширення його меж. Сьогодні ж література – поле меншого зацікавлення. Літературне мистецтво сьогодні не має колишнього попиту і впливу, – воно позбавлене високої енергетики...

Відсутність значного інтересу до літератури – об'єктивні соціокультурні обставини її сьогодення. Це свідчить про відсутність бачення і усвідомлення за літературою значних, вагомих соціокультурних цінностей і функцій. Нині факт трансформації соціокультурних реалій – очевидний, триває етап формування інформаційної ери. Статус же художньої літератури змінюється не так швидко, на це потрібен час. Інерція культури дає часовий проміжок на етап невизначеності, однак в ньому зріють зерна майбутнього літературного врожаю.

Література може бути модою, торгівлею, ідеологією, публічною сферою, мистецтвом, духовним шляхом тощо. І те, чим вона постане, вже формується, визріває, діє і потребує спеціального літературознавчого соціологічно орієнтованого дослідження. Стануть новітні історико-культурні обставини новим імпульсом для розвитку літератури, яка в результаті оновлення збережеться як фактор, що визначає систему спілкування в культурі, чи виведуть її з активного культурного життя, залишивши місце в традиції, – на таке прогностичне питання може знайтись відповідь лише через дослідження нинішніх соціокультурних позицій літератури.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бахтин М. М., Медведев П. М. Формальный метод в литературоведении // Бахтин М. М. Тетралогия. – М., 1998. – С. 110-297.

2. Гаспаров Б. М. Структура текста и культурный контекст // Гаспаров Б. М. Литературные лейтмотивы: Очерки русской литературы XX века. – М., 1994. – С. 274-303.

3. Дуков Е. В., Жидков В. С., Осокин Ю. В., Соколов К. Б., Хренов Н. А. Введение в социологию искусства: Учебное пособие. – СПб., 2001.

4. Курьшьева Т. А. Музыкальная журналистика и музыкальная критика: Учебное пособие. – М., 2007.

5. Лисий І. Я. Філософська і мистецька культура. – К., 2004.